

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Györfi Beáta

Историческое изменение синтаксического статуса причастных оборотов в древнерусском языке

(На материале Суздальской летописи

по Лаврентьевскому списку)

DE Bölcsészettudományi Kar
2007

1. Bevezetés

A jelen munka az orosz nyelv egyik fontos diakron szintaktikai változásának, az óorosz igenevek funkcionális változásainak feltárását tűzi ki célul. A dolgozat aktualitását az adja, hogy az orosz nyelvészetben a történeti mondatban kérdéseit ezidáig a hagyományos, leíró nyelvészet módszereivel vizsgálták, a modern orosz nyelv mondatnani kategóriát és szabályait kiterjesztve egy történeti nyelvállapotra. Ezen elméleti keret módszerei azonban számos okból nem megfelelőek a történeti változások leírására. Egyrészt a történeti szövegek zárt korpuszoknak tekinthetők, amelyek vizsgálatához nem rendelkezünk az adott kor nyelvi állapotának megfelelő kompetenciával. Másrészt a leíró nyelvészet eszközeivel csupán a változások mibenléte írható le, de nem kapunk magyarázatot a változások logikai mozgatóerére magyarázatára.

2. A vizsgált nyelvi korpusz bemutatása

Vizsgálatom alapjául az 1377-ben keletkezett, a Laurensiusi évkönyv részét képező Szuzdali évkönyv szolgál. Az évkönyv a Szuzdali Rusz történetét meséli el 1111 és 1305 között. Mivel az évkönyvek különböző helyeken és időben keletkezett protográfok másolása útján keletkeznek, ezért nyelvi vizsgálatuk megkezdése előtt fontos feltárni kialakulásuk történetét. Az évkönyv keletkezését illetően A. A. Sahmatov¹ és M.D. Priszkelov² állított fel elméletet.

A korpusz szövege alkalmas az igenevek tanulmányozására, mivel az évkönyvek szövege egyfajta kevert beszélt nyelvi, valamint ószláv hatás alatt álló irodalmi nyelven íródott. Az évkönyv nyelvének hibrid jellegét hangtani, morfológiai, lexikai, valamint szintaktikai jellemzők is igazolják. A kevert ószláv – óorosz jegyek bemutatásával külön alfejezetben foglalkozom. A Szuzdali évkönyv szövegének nyelvészeti elemzését a tradicionális, deskriptív módszerek alkalmazásával korábban E. F. Karszkij³, V. I. Borkovszkij⁴, mondatnani szempontból pedig L. A. Korobcsinszkaja⁵ végezték el.

2. A probléma bemutatása

2.1. Kutatástörténeti előzmények

2.1.1. Kutatástörténeti előzmények az orosz nyelvtudományban

A nyelvtörténeti kutatások az orosz nyelvészetben csupán a XX. század elején, A. A. Sahmatov munkásságával jelentek meg. Sahmatov az évkönyvi szövegek, valamint a dialektusok vizsgálatával foglalkozott. A század közepén a nyelvtörténeti kutatások a sztálinizmus „ideológiai nyelvelmélete”, a marrizmus, illetve stadiális tipológia térhódításával visszaestek. Ez a nyelvelmélet a komparatív lingvisztika, valamint az indoeurópai alapnyelv kutatásának eredményei ellen lépett fel. A nyelvek közötti tipológiai különbségeket az emberiség szociális – gazdasági, valamint világnézeti fejlődésére vezeti vissza.

¹ Sahmatov, A. A. 1908/ 2001: Шахматов, А. А. Разыскания о русских летописях. Москва

² Priszkelov, M. D. 1940: Присёлков, М. Д. История русского летописания XI-XV вв. Ленинград

³ Karszkij, E. F. 1926/1967: Карский, Е. Ф. (ред.) Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. // Полное собрание русских летописей. т.I. Москва

⁴ Borkovszkij, V. I. 1931: . Борковский, В. И. О языке Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку // Труды комиссии по русскому языку АН. СССР т. I., 1 –91.

⁵ Korobcsinszkaja, L. A. 1952: Коробчинская, Л. А. Дательный самостоятельный в Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Доповіді та повідомлення Львівського держ. ун.ту. вып. 3. ч. 1. стр. 19.

Az első diakron szintaktikai munkák a XX. század 50-es, 60-as éveiben keletkeztek. Az orosz történeti szintaxis egyik előfutárának P. J. Csernyh⁶ tekinthető, aki 1954-ben megjelent nyelvtörténeti monográfiájában egy harminc oldalnyi fejezetet szentel a mondattannak. Ebben foglalkozik az egyszerű mondat fajtáival, a modern oroszról eltérő szerkezetekkel (mint például a **kettős tárgyeset** (второй винительный), infinitívus cum nominativo, datívus absolutus szerkezetekkel), valamint az összetett mondatok típusaival, illetve a kötőszavak használatával. A kezdeti nyelvtörténeti munkákban problémát jelentett a szintaxis határainak megállapítása is. Erről tanúskodik F. I. Buszlaev⁷ 1959-es Történeti nyelvtana, amelynek második, Szintaxis című fejezete részben a morfológia, részben pedig a mai értelemben vett szintaxis kérdéseivel foglalkozik.

Komolyabb diakron szintaktikai monográfiák a 60-as, 70-es években láttak napvilágot (J. A. Szprincsak 1960⁸, Sokolova 1962⁹, Borkovszkij – Kuznyecov 1963¹⁰, Ivanov 1964¹¹, Stecenko 1972¹², V. I. Borkovszkij 1968 1978 1983¹³). Ezen munkák a leíró nyelvészet eszközeit és a modern orosz mondattani kutatások eredményeit felhasználva foglalkoznak az orosz mondattan problémáival.

A felsorolt munkákhoz képest előrelépést jelent Kotkov és Popova¹⁴ 1968-as XVII. századi délorosz nyelvemlékek mondattanával foglalkozó munkája, ahol az egyes szintaktikai szerkezeteket strukturális sémák alapján vizsgálják: Megkülönböztetnek aktív igei, passzív igei, igei – melléknévi, igei – szubsztantív és létigés sémákat, illetve behatóan foglalkoznak az egyes bővítménytípusokkal (idő -, hely -, mód -, célhatározói bővítmények).

2.1.2. Kutatástörténeti előzmények az általános nyelvészetben

Az általános nyelvészetben a történeti szintaxis úgyszintén az elhanyagolt területek közé tartozik. Ebben az esetben az ok az elméleti keret hiányában keresendő.

Az egyes nyelvemlékek a szinkrón nyelvi rendszer működésének leírásán túl igyekeztek elveiket a nyelv történeti változásaira is kiterjeszteni, ilyen módon mintegy igazolva az illető nyelvemléket működőképességét.

Az újgrammatikus modell viszonylag kevés figyelmet szentelt a diakron szintaktikai változásoknak. Az mondattani eltérések az egyes mondatrészek szerepköri újraértelmezésére vezet vissza.

A strukturalista nyelvészet nagy hiányossága, hogy nem dolgozott ki elméletet a mondattani kérdések leírására, csupán az egyes morfológiai alakok eloszlásának megállapításával foglalkozott.

⁶ Csernyh, P. J. 1954: Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Moszkva

⁷ Buszlaev, F. I. 1959: Буслаев, Ф. И. Историческая грамматика. Moszkva

⁸ Szprincsak, J. A. 1960: Спринчак, Я. А. Очерк русского исторического синтаксиса.

Простое предложение., Kiev

⁹ Szokolova, M. A. 1962: Соколова, М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Leningrád

¹⁰ Borkovszkij, V. I. , Kuznyecov, P. Sz. 1963: Борковский, В. И., Кузнецов, П. С. Историческая грамматика русского языка. Moszkva

¹¹ Ivanov, V. V. 1964: Иванов, В. В. Историческая грамматика русского языка. Moszkva

¹² Stecenko, A. N 1972: . Стеценко, А. Н. Исторический синтаксис русского языка. Moszkva

¹³ Borkovszkij, V. I. 1968: Борковский, В. И. Сравнительно – исторический синтаксис восточнославянских языков. Moszkva

Borkovszkij, V. I. 1978: Борковский, В. И. Историческая грамматика русского языка. Moszkva

Borkovszkij, V. I. 1983: Борковский, В. И. (ред.) Структура предложения в истории восточнославянских языков. Moszkva

¹⁴ Kotkov, Sz. I., Porova, Z. D. 1986: Котков, С. И., Попова, З. Д. Очерки по синтаксису южновеликорусской

письменности XVII века. Moszkva

A modern nyelvelméletek két nagy csoportra oszthatók: funkcionális (kognitív grammatika, RRG) és generatív (kormányzás- és kötéselmélet, minimalizmus) elméletekre. Ezen két elmélettípus eltérő magyarázatokat ad a nyelv történeti változásainak megoldására. A generatív nyelvelméletek szerint a nyelvi változások kiváltó oka vagy a helytelen nyelvelsajátításban, vagy pedig a nyelvi paraméterek hibás beállításában keresendő. Csak olyan nyelvi változás mehet végbe, amely nem ellenkezik az univerzálék rendszerével. A mondattani változásokat autonómnak, a hangtani, morfológiai, szemantikai változásoktól függetleneknek tekintik. Ezzel szemben a funkcionális nyelvelméletek szerint a szintaxis bármely komponensében végbemehetnek változások. A mondattani változások szoros összefüggésben vannak a szemantikával és pragmatikával. A változások mozgatórugójaként a nyelvi kontaktusokat és a kommunikatív tényezőt jelölik meg.

A két típusú nyelvelmélt egyedül abban egyezik meg, hogy a mondattani fejlődést lassú folyamatnak tekintik.

A transzformációs - generatív nyelvészet felismerte, hogy a mondatok felszíni szerkezete mögött mélyebb szabályszerűségek rejlenek. Ennek megfelelően a nyelvelmélet megkülönbözteti a mondatok mély és felszíni szerkezetét, összekapcsolásukra pedig transzformációs szabályokat alkalmaz. A mondattani változásokat a mondattani szabályrendszerben bekövetkező változásként magyarázza. A szintaktikai átalakulásokat három szabályrendszer fejlődésére vezeti vissza. 1. Az egyes korok mondattani rendszere közötti eltérések leggyakrabban az átalakító szabályok (transformational rules) változásával hozhatók összefüggésbe. Ezen szabályok feladata a mélyszerkezet felszíni szerkezetéhez történő kapcsolása. A nyelv fejlődése során végbemehet szabályhozzáadás, -egyszerűsödés, vagy -átrendeződés. 2. Kevésbé nyomunkövethető a csoportszerkezeti szabályok alakulása. Ezen szabályok határozzák meg a mondat alapvető összetevőit és azok mondatbeli szerepét. Ennek megfelelően a mélyszerkezetben működnek, ami állandóbb és univerzálisabb, mint a felszíni szerkezet. A transzformációs modell a mélyszerkezetben is feltételez változásokat, habár ezek meglete csak közvetett módon igazolható (pl. a gazdasságossági elv). 3. A szótári redundanciaszabályok szintén a mélyszerkezetben működnek. Feladatuk annak meghatározása, mely szótári tételre milyen mondattani szabályok vonatkoznak.

A mondattani változások mibenlétének magyarázatára némileg más megoldást kínál a függőségi grammatika valenciafogalmának, illetve az ezzel nyerhető struktúramodellnek felhasználása. Az elmélet kulcsfogalma a valencia. A mondatok központi magjának szintaktikai és szemantikai szempontból a valenciahordozó tekinthető. Valenciahordozónak elsősorban az ígét tartja. Más, predikatív funkciójú szófajok csupán összetett állímányok részeként fordulhatnak elő. Ilyen predikátumok esetén a kopula lesz a fő valenciahordozó, a hozzá kapcsolódó fő-, vagy melléknév pedig annak predikatív vonzata. Vonzatmegkötő képességük révén a valenciahordozók meghatározott számú és típusú bővítmény megjelenését írják el azokban a mondatokban, amelyek predikátumát képezik. Az elmondottakból következik, hogy a függőségi grammatika az egyes korok mondat szerkezetei közötti eltéréseket a valenciahordozók változásával magyarázza. Ez a változás történhet a valenciahordozó jelentésében, ami a bővítményi struktúra változásban mutatkozik meg (egyes bővítmények elmaradnak, vagy fakultatívvá válnak, történhet változás a bővítmények számában és típusában). A fent említett elméletet már számos nyelvelmélet mondattani elemzéséhez sikeresen használták (Greule 1973¹⁵, Ágel 1988¹⁶, Forgács 1996¹⁷).

¹⁵ Greule, A. 1973: Valenz und historische Grammatik // Zeitschrift für Germanistische Linguistik I., 284 – 294.

¹⁶ Ágel V. 1988: Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch – synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Verbvalenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439 - 1440)“ // Lexicographica Series Maior Bd. 25. Tübingen

A Role and Reference Grammar más, funkcionalista irányzatokhoz hasonlóan nem tekinti autonómnak a szintaktikai változásokat: szemantikai, illetve pragmatikai változások következményeként fogja fel őket. Ez az elgondolás lehetővé teszi, hogy 1. jobban megértsük a szintaktikai változások mibenlétét 2. olyan feltételezéseket tegyünk, amiket empirikusan ellenőrizhetünk. Az elmélet szerint a különböző szintaktikai jegyek eltérő módon stabilak diakrón szempontból: ezt a Diakron stabilitás elve (Principle of Diachronic Stability) határozza meg. Ez kimondja, hogy a szemantikailag motivált szintaktikai jegyek stabilak, míg a pragmatikailag motiváltak instabilak.

A diakron szintaktikai változásoknak számos típusa megkülönböztethető nyelvelméleti kereten kívül. A dolgozatban tárgyalom a reanalízis, jelöltség megváltozása, grammatikalizáció, a tipológiai harmónia, a reinterpretáció, a peresztukturalizáció, valamint az analógiás változás bemutatását.

2.2. Az igenevek kérdése

Az igenevek rendszere az óorosz kor óta formai és funkcionális változásokon esett át. Az igenevek szófaji besorolása vitás a nyelvészeti szakirodalomban. Az orosz nyelvtörténészek (Chernyh 1954, V. I. Borkovszkij – Kuznyecov 1963, Ivanov 1964) az igeneveket szemantikájuk (cselekvést, történet, létezés fejeznek ki az igehez hasonlóan), bővítményi struktúrájuk, valamint morfológiai jellemzőjük (igei töből képződnek) alapján az igehez sorolják. Az általános nyelvészetben a melléknévi, határozói igeneveket, szubsztantivált igei alakokat (Lengyel 2000, Kalinyina 2001) összetett szófajnak tekintik, amely egyesíti az ige, és valamely más szófaj (főnév, melléknév, határozószó) sajátosságait. A jelen munkában az igeneveket igei alapra visszavezethető képzett szófejként kezelem.

Bár az orosz nyelvtörténészek között egyetértés van abban, hogy a igenevek képzői indoeurópai eredetűek, az óorosz igenévi rendszer eredetével kapcsolatban számos kérdés merül fel: az indoeurópai alapnyelv egyes kutatói (Wackernagel, Brugmann) szerint az indoeurópai alapnyelvben csupán jelen és múlt idejű cselekvő melléknévi igenevek léteztek. Szereméni szerint pedig az igenevek eredetileg nem is igei, hanem nominális jellegűek lehettek.

Az óorosz nyelvben az igeneveknek öt típusa létezett: a jelen é múlt idejű cselekvő, a jelen és múlt idejű szenvedő, valamint a nem ragozott –l képzős cselekvő múlt idejű melléknévi igenevek. Az utóbbi típust kivéve mindenyik igenév rendelkezett rövid és hosszú / pronominális alakokkal. Az óorosz nyelvben nem alakult még ki a határozói igenevek szófaji kategóriája.

Az óorosz melléknévi igenevek rendelkeztek igei eredetű (idő/aspektus, **igealak**), valamint névszói eredetű (nem, szám, eset) kategóriákkal. Formálisan az igenevek rendelkeztek az idő kategóriájával, de ezt inkább aspektusnak, belső időnek tekinthetjük. Az igealak kategóriája is csupán formálisnak tekinthető ebben a korban, mivel mind a cselekvő, mind a szenvedő igeneveket képezték cselekvő és szenvedő igékből.

Funkcionálisan az óorosz igenevek rendszere lényeges különbségeket mutat a mai igenévi rendszerhez képest: az igenevek rendelkeztek jelzői, határozói, predikatív és szubsztantív funkcióval is. A funkcionális tulajdonságok függtek az igenév típusától, valamint attól, hogy az igenév teljes, vagy rövid alakja volt-e használatos az adott szerkezetben.

A fent elmondottaknak megfelelően a vizsgált korpuszban az igeneves szerkezetek alábbi funkcionális típusai lelhetők fel:

¹⁷ Forgács T. 1996: A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései // Studia Altaica Supplementum 5. Szeged

Határozói funkció:

a) cselekvő jelen idejű melléknévi igenév

- (1) И посла володимеръ к брату повѣдая убиство игорево (318)
Conj. V.Aor.sg.3. N.Nom. Prep. N.Dat.sg. Part.act.pres.Nom.sg. N.Acc.sg. Adj.

b) cselekvő múlt idejű melléknévi igenév

- (2) то же слышавъ улѣбъ прибѣже ко кн-зю своѣму
Pron.Acc.sg.neutr. Partic. Part.act.praet.Nom.sg. N.Nom.sg. V.Aor.sg.3. Prep. N.Dat.sg. Pron.Dat.sg.masc.

- к из-славу на супои и сказа ѣму (316)
Prep. N.Dat. Prep. N.Acc.sg. (?) Conj. V.Aor.sg.3. Pron.Dat.sg.masc.

Predikatív funkció:

a) cselekvő jelen idejű melléknévi igenév

- (3) ѡн же встав- полкы свои с стѣславомъ
Pron.Nom.sg.masc. Partic. Part.act.pres.Nom.sg.masc. N.Acc.pl. Pron.Acc.pl.masc. Prep. N.Instr.
а саНѣ эха г кыеву (342)
Conj. Pron.Nom.sg.masc. V.Aor.sg.3. Prep. N.Dat.

b) cselekvő múlt idejű melléknévi igenév

- (4) и пославъ ко андрѣви к гюргевичю ростову
Conj. Partic.act.praet.Nom.sg.masc. Prep. N.Dat. Prep. N.Dat. N.Dat.
и проси у него дщери за своѣго сыновца за
стѣслава (350)
Conj. V.Aor.sg.3. Prep. Pron.Gen.sg.masc. N.Acc.sg. Prep. Pron.Acc.sg.masc. N.Acc.sg. Prep. N.Acc.

c) szenvedő jelen idejű melléknévi igenév (minden esetben kopulával)

- (5) иже бѣ любилъ володимеру честен же
Pron.Nom.sg.masc. V.Aor.sg.3. Part.pass.pres.Nom.sg.masc. N.Dat. Adj.Nom.sg.masc. Partic.
ѣ мстислава и ѣ всѣа ѣ людии (297)
Prep. N.Gen. Conj. Prep. Pron.Gen.pl.masc. N.Gen.pl.

d) szenvedő múlt idejű melléknévi igenév (kopulával, vagy önállóan)

- (6) а уже дружина моя пострашена тогда и саНѣ
Conj. Adv. N.Nom.sg. Pron.Nom.sg.fem. Part.pass.praet.Nom.sg.fem. Adv. Conj. Pron.Nom.sg.masc.
поѣха прочь(327)
V.Aor.sg.3. Adv.

e) cselekvő múlt idejű ragozatlan melléknévi igenév

- (7) и уверни ѣму всеволодъ ушицю и микулинъ еже
Conj. V.Aor.sg.3. Pron.Dat.sg.masc. N.Nom. N.Acc. Conj. N.Acc. Pron.Acc.sg.neutr.
бѣ заялъ (312)
V.Imperf.sg.3. Part.act.praet.masc.

Jelzői funkció:

a) cselekvő jelen idejű melléknévi igenév

- (8) си же претерпѣвши и преложис-
Pron.Nom.pl.neutr. Partic. Part.act.praet.Nom.pl. Conj. V.Aor.sg.3.
На будуще житѣ с миронѣ (425)
Prep. Part.act.pres.Acc.sg.neutr. N.Acc.sg. Prep. N.Instr.sg.

b) cselekvő múlt idejű melléknévi igenév

- (9) бо тѣѣ днѣ приде из-славъ слышавъ
Prep. Pron.Acc.sg.masc. N.Acc.sg. V.Aor.sg.3. N.Nom. Part.act.praet.Nom.sg.masc.

пришедшаго гюрг- и рес (321)
Part.act.praet.Acc.sg.masc. N.Acc. Conj. V.Aor.sg.3.

c) szenvedő jelen idejű melléknévi igenév

(10) друзии же уязвл-җми умираху (347)
Adj.Nom.pl. Partic. Part.pass.pres.Nom.pl. V.Imperf.pl.3.

d) szenvedő múlt idejű melléknévi igenév

(11) и створи пам-ть избитыНҮ бояроНҮ (482)
Conj. V.Aor.sg.3. N.Acc.sg. Part.pass.praet.Dat.pl.masc. N.Dat.pl.

Szubsztantív funkció:

(12) и бор-с- с хот-щами с- сп҃сти (400)
Conj. V.Aor.sg.3. Prep. Part.act.pres.Instr.pl. Partic. Inf.

A Szuzdali évkönyv igeneves szerkezetei funkcionális jegyeiket tekintve a következő táblázatban összegezhetjük:

		jelzői	predikatív	szubsztantív	határozói
Cselekvő jelen idejű melléknévi igenév	Rövid alak	+	+		+
	Teljes alak	+	(+)	+	
Cselekvő múlt idejű melléknévi igenév	Rövid alak	+	+		+
	Teljes alak	+		+	
Szenvedő jelen idejű melléknévi igenév	Rövid alak	+	+		+
	Teljes alak	+		+	
Szenvedő múlt idejű melléknévi igenév	Rövid alak	+	+		+
	Teljes alak	+		+	
Ragozatlan cselekvő múlt idejű melléknévi igenév			+		

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az igenevek használatában formai szempontból eltűnt a rövid- hosszú alakok közötti különbség. A rövid alak a mai irodalmi nyelvben csupán a szenvedő múlt idejű melléknévi igenevek esetében maradt fent. Funkcionális szempontból a nem ragozott múlt idejű cselekvő melléknévi igenevek múlt idejű igealakká alakultak. Kialakult a határozói igenevek szófaji kategóriája, ezzel párhuzamosan visszaszorult a melléknévi igenevek határozói szerepben történő használata. Predikátumként csupán a szenvedő múlt idejű melléknévi igenevek használhatóak kopulával. Elterjedtebbé vált a jelző funkció.

2.3. A dativus absolutus szerkezetek

A korpusz igeneves szerkezeteinek vizsgálata során külön figyelmet érdemel az óorosz nyelv egy speciális szintaktikai strukturája, a dativus absolutus (DA) szerkezet. Az adott konstrukció formailag egy dativusi főnévi vagy névmási alanyból, valamint egy vele egyeztetett, részes esetben álló igenévből épül fel.

(13) в лэУҮ г҃х хз пзг сэд-щю ярославу кн-зю
Prep N.Acc. Num.Acc. Part.act.pres.Dat.sg.masc. N.Dat. N.Dat.sg

из-славичю в кыевэ эха на нь изьэздом
N.Dat. Prep N.Loc. V.Aor.sg.3. Prep Pron.Acc.sg. N.Dat.

черниговьскыи кн-зъ ст҃гославъ (366)
Adj.Nom.sg.masc. N.Nom.sg. N.Nom.

Az általános nyelvészetben számos definíció létezik az absolutusi konstrukciók meghatározására. A legkorábbi definíciók (Thourot 1864¹⁸, Miklosich 1883¹⁹) szűk értelemben értelmezik a szerkezetet, és az abszolút eset meghatározására szorítkoznak. Később már az „abszolút mondat” (Berent 1973²⁰), valamint az „abszolút szerkezet” meghatározásaival foglalkoztak (Lehmann 1974²¹). Ez utóbbit valamely névszó ragozott alakjából, illetve igenévből álló szerkezeteként határozzák meg, amelyek funkcionálisan mellékmondat szerepét töltik be.

Az abszolút szerkezet az indoeurópai alapnyelvből eredeztethető. Ugyanakkor rekonstruálása nehézségekbe ütközik, mivel az abszolút eset számos indoeurópai nyelvben fennmaradt, de több változata is létezik. Kialakulásukkal kapcsolatban számos teória létezik: Vorobjov (1973)²² úgy véli, hogy az abszolút szerkezetek, az alapnyelvben, egy, az összetett mondatnál ősiabb gondolat kifejezésre használtak. Lehman (1974) felfogása szerint az abszolút konstrukció az alapnyelv fejlődésének annak a korszakában alakult ki, mikor az OV szórend VO-ra változott, míg Corin (1995)²³ az alárendeltségi viszonyok ősi kifejezőeszközének tekinti.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen részeseset szerepel az óorosz absolutusi konstrukcióban. Az ok a dativusi eset speciális helyével magyarázható az esetgrammatikában, hiszen ez az eset mind konkrét, mind absztrakt jelentéssel rendelkezik, és ebből fakadóan egyaránt szerepelhet mind tranzitív, mind intranszitiv igékkel. Más vélemény (Ura 2001)²⁴ szerint számos nyelvben elterjedt a dativusi alanyos szerkezet, amelynek a dativus absolutus egy variációjaként értékelhető. Az orosz nyelvtörténészek pedig a részeset szemantikájával magyarázzák szerepelését a konstrukcióban.

Magával a DA szerkezet kialakulásával kapcsolatban az orosz nyelvészetben három álláspont terjedt el. Az első szerint (Chernyh 1960, Růžička 1961²⁵, Večerka 1961²⁶, Ivanov 1964²⁷, Birnbaum 1968²⁸, Uspenskij 2002²⁹) a DA szerkezet az irodalmi nyelv jellemzője, mivel a görögből vették át. A kutatók másik csoportja (Belorusszov 1899³⁰, Sztecenko 1977³¹) elismeri az szerkezet görög eredetét, de úgy vélik, hogy az átvétel után a szerkezet a saját fejlődési útját járta az óorosz nyelvben. A harmadik elképzelés szerint (Borkovszkij, Korobcsinszkaja, Potyebnya³²) a szerkezet ószláv eredetű. A három felfogásból a második tűnik a legelfogadhatóbbnak.

Funkcióját tekintve a DA valószínűleg alárendelt mellékmondat szerepét töltötte be. Diskurzusban betöltött szerepe Worth szerint az elbeszélés folyamatának lassítása volt. Stilisztikailag pedig egy, a finit igei formát tartalmazó szerkezetnél jelöltebb, „fennköltebb” konstrukció lehetett.

¹⁸ Thurot, C. 1864: De la logique de Pierre d’Espagne // *Revue archéologique* 10, 267 - 281

¹⁹ Miklosich 1883: *Vergleichende Syntax der Slavischen Sprachen*. Vienna.

²⁰ Berent 1973: Absolute Constructions as ‘Subordinate Clauses’ // C. Corum, T. C. Smith – Stark, and A. Weiser, ed., *You Take the High Node and I’ll Take the Low Node*, Chicago, 147 – 154.

²¹ Lehmann, W. 1974: *Proto-Indo-European Syntax*. Austin, London.

²² Vorobjov, V. P1973: . Воробьев, В. П. Дательный самостоятельный. // *Русская речь*. № 4. стр 95.

²³ Corin, A. R. 1995: The Dative Absolute in Middle Bulgarian Texts. // *Die Welt der Slaven* 42. 251 – 84.

²⁴ Ura, H. 2001: Case. // M. Battin, C. Collins eds. *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*.

²⁵ Růžička, R. 1961: Struktur und Echtheit des altslavischen dativus absolutus // *Zeitschrift für Slawistik* 6, 588 – 596.

²⁶ Večerka, R. 1961: *Syntax aktivníh participií v staroslověnině*. Prague.

²⁷ Ivanov, V. V. 1964: Иванов, В. В. *Историческая грамматика русского языка*. Moskva

²⁸ Birnbaum, H. 1968: Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения // *American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists*. Prague, 1968, August 7 – 13, The Hague, Paris, 29 - 63

²⁹ Uspenskij, B. A. 2002: Успенский, Б. А. *История русского литературного языка (XI – XVII вв.)* Moskva

³⁰ Belorusszov, I. M. 1899 Белоруссов, И. М. Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковно – славянской и древне – русской письменности // *Русский филологический вестник* 41., 71 – 146.

³¹ Sztecenko, A. N. 1972: Стеценко, А. Н. *Исторический синтаксис русского языка*. Moskva

³² Potyebnya, A. A. 1958: Потеня, А. А. *Из записок по русской грамматике I. – II*. Moskva

A Szuzdali évkönyv DA szerkezetének vizsgálata során – az egyéb, szerkezetre vonatkozó tanulmányokhoz hasonlóan górcső alá vettem a szerkezet igenévi állítmányának kifejeződését, a DA struktúrát tartalmazó mellékmondat viszonyát a főmondathoz, a szerkezet alanyának koreferenciális voltát a főmondat alanyához viszonyítva.

A 14. században a szerkezet átalakuláson ment át. Erről tanúskodnak a korpuszban található szabálytalan DA szerkezetek.

2.4. A predikátumok problematikája

A vizsgált korpusz mondattani elemzése során nehézséget jelent a szöveg tagolása, hiszen az óorosz írott nyelvben a szövegmondatok tagolására nem használtak írásjeleket, mondatkezdő nagybetűket. Ily módon elemzésük során abból az univerzális feltevésből kell kiindulnunk, hogy bármely összefüggő szöveg predikatív egységek egymásutánjából épül fel (Borkovszkij 1983)

A predikátum, predikáció és predikativitás jelenségének kutatása egyidős a beszéd és a gondolkodás kialakulásával. A jelenséget először Arisztotelész figyelte meg. Azóta a fent említett fogalmak mind a logika, mind a nyelvészet központi fogalmává váltak.

A predikátumok kutatása a logikában az ókori görögökig nyúlik vissza. A nyelv jelenségeinek vizsgálata náluk szoros kapcsolatban állt a logikával, mivel a nyelvet a belső, gondolati világ materiális megnyilvánulásának tekintették. A predikátum definíciójának elődei Arisztotelésznél³³ jelentek meg. Rendszerében az általános terminusok az egyargumentumú predikátumok őseinek tekinthetők. Kategóriák című munkájában alapozza meg a mai predikátum fogalmának másik előfutárát, a kategóriát, vagy kategorikus állítást. Kategóriaként kezel mindent, ami a világ dolgairól igaz vagy hamis módon állítható. Tulajdonságaik alapján Arisztotelész a kategóriák 10 típusát különítette el: szubsztancia, minőség, mennyiség vagy méret, relációk, hely, idő vagy dátum, állapot, tevékenység, elszenvedés, birtoklás.

A predikativitás fogalmának logikai fejlődésében a legnagyobb előrelépést Gottlob Frege munkássága jelentette. Logikai grammatikája két alapkategórián alapul, a nevek és a mondatok kategóriáján. Azon értelmes kifejezéseket, amelyek se nem nevek, se nem mondatok, funktoroknak tekinti. A funktorok tehát olyan befejezetlen kifejezések, amelyek egy vagy több, kitöltésre váró üres helyet tartalmaznak. Ezek a helyek alkalmas kifejezésekkel kitöltve befejezett egységet, mondatot vagy nevet eredményeznek. A funktoroknak Frege három altípusát különíti el: a mondatfuntorokat (amelyek egy vagy több mondatból összetett mondatot képeznek), a névfuntorokat (amelyek individuumnevekből individuumneveket képeznek), valamint a predikátumokat (individuumnevekből mondatot képző funktorok). Az argumentumok száma szerint megkülönböztet monadikus, diadikus és poliadikus predikátumokat.

A predikátum, predikáció, predikativitás a 19. századtól szerepelnek a nyelvészetben. Bár ezek univerzális fogalmak, számos definíciójuk létezik. A fogalmakat eltérő módon kezelték az orosz és a nyugati nyelvészetben: az orosz nyelvészetben a predikátum, predikáció – predikativitás fogalmának elkülönítése jelenti a problémát, míg a nyugati nyelvészetben a predikátum fogalma szoros összefüggésben állva változik a nyelvelméletekkel.

A predikátum elnevezéssel az orosz nyelvészetben először 1833-ban A. Sz Bugyilovicsnál találkozunk, aki predikatív szókapcsolatok vizsgálatával foglalkozott. A mai

³³ Arisztotelész 1993: Kategóriák. Budapest
Arisztotelész 1994: Hermeneutika. Budapest

értelemben vett mondattan csupán a 19. század közepétől (I. I. Davidov és F. I. Buszlaev³⁴ munkássága során vált a nyelvészeti kutatások részévé. Ebben a korszakban bár a predikátum, mint terminus nem jelenik meg a munkákban, de az állítás logikai szerkezete és nyelvi megformálása közötti kapcsolat számos munkában megjelenik (V. V. Klasszovszkij, A. A. Dmitirievskij, A. A. Potyebnya). A 20. század közepére a kutatások egy része a predikátummal, predikációval, más része pedig a predikativitással foglalkozik.

A predikativitásnak, két, egymásnak ellentmondó meghatározása létezik: A hagyományos felfogás képviselői az arisztotelészi logika tanítását követve a mondatot az állítás nyelvi megnyilvánulásaként fogják fel. Predikativitáson a szubjektum és a predikátum, azaz a mondat alanya és állítmánya közötti viszonyt értették. Predikátumként csupán az igei állítmányt kezelték. Ezen álláspont képviselői: V. G. Admoni, V. SZ. Jurcsenyko, G.P. Uhanov voltak.

A predikativitás másik értelmezése a mondat aktuális tagolásának felfogásával és a pragmatika elméletének térhódításával párhuzamosan alakult ki. Ezen felfogás követői tágabb értelemben határozzák meg a fogalmat: szerintük a predikativitás elsődleges funkciója a mondat tartalmának a valósághoz történő kapcsolása, vagyis nem merül ki csupán az alany – állítmány közötti relációban (Svedova N. J. 1971 48³⁵). Ez az értelmezés először V. V. Vinogradov munkáiban jelenik meg. Definíciója szerint „a mondat lényege a predikativitás – olyan kategóriák összessége, amelyek kifejezik az állítás valósághoz való viszonyát a beszélő szemszögéből” (Vinogradov, V. V. 1954 72³⁶). Véleménye szerint „a predikativitás nem feltétlenül a mondat részei közötti predikatív viszonyban fejeződik ki”, illetve „a predikativitás a mondat egészére jellemző, és nem követeli meg annak részekre tagolását” (Vinogradov V. V. 1954 72). A vinogradovi felfogás értelmében tehát a predikativitás az a jegy, amelyet a szubjektumhoz rendelünk. Mint ilyen, mindig új információt tartalmaz, vagyis azonos a rémával, továbbá a korábbi értelmezéssel szemben nem feltétlenül esik egybe a mondat állítmányával. Az orosz nyelvészet számos képviselője (Lekant P. A. 1982³⁷, Svedova N. J. 1982, Vszevolodova 1999³⁸) a vinogradovi felfogást fejlesztette tovább.

A funkcionális grammatika orosz nyelvészetben történő elterjedésével a predikativitás kutatása ismét a nyelvészeti vizsgálatok előterébe került. A szakirodalomban ebben a korszakban számos próbálkozást találhatunk a mondat minimális szerkezeti sémájának, predikatív minimumának meghatározására. Minimális strukturális sémán azt az „elvont, egy vagy több szóból álló modellt értik, amire alapozva felépíthető egy mondat, mint grammatikailag teljes értékű predikatív egység.” (Svedova, N. J. 1971 48) A szerkezeti sémának két értelmezése is létezik a szakirodalomban: az első szerint a szerkezeti séma elsősorban a predikatív centrumot foglalja magában (vagyis azt a komponenst, amely közvetlenül a predikativitás kifejezésével kapcsolatos, valamint azokat az elemeket, amelyek megléte kötelező jellegű a predikatív egység grammatikai teljességének biztosításához). A másik meghatározás alapján a predikatív minimumba magán a predikátumon túl minden olyan elem beletartozik, amely elengedhetetlen a mondat informatív teljességéhez. Ez a szemlélet jelenik meg többek között T. P. Lomtyev, J. D. Apreszjan, P. A. Lekant munkáiban. (Részletesebben ld. Kokorina Sz. I. 1975 73³⁹).

³⁴ Buszlaev, F. I. 1858: Буслаев, Ф. И. Опыт исторической грамматики русского языка Moszkva

³⁵ Svedova, N. J. 1971: Шведова, Н.Ю. Входит ли лицо в круг синтаксических категорий, формирующих предикативность // Русский язык зарубежом №4. 48 – 51

³⁶ Vinogradov, V. V. 1954: Виноградов, В. В. Грамматика русского языка. Moszkva

³⁷ Lekant, P. A. 1982: Лекант, П. А. Синтаксис простого предложения. Moszkva

³⁸ Vszevolodova, M. V. Sufeny G. 1999: Всеволодова, М. В. , Г. Шуфень Классы моделей русского простого предложения и их типовых значений. Moszkva

³⁹ Kokorina, Sz. I. 1975: Кокорина С. И. О реализации структурной схемы предложения.» // Вопросы языкознания №3. 73 – 83.

A predikativitás és a predikátum fogalmainak absztrakt jellegétől függetlenül az orosz nyelvészetben számos próbálkozást találunk a predikativitást kifejező grammatikai kategóriák meghatározására. (Vinogradov, Jurcsenko⁴⁰, Svedova, Pete⁴¹, Peterson⁴²)

A predikátum fogalma számos nyugat – európai és amerikai nyelvelméletben megjelenik, ám különböző elnevezésekkel.

A XX. század közepén alakult ki a Tesnière nevével fémjelzett függőségi grammatika és valenciaelmélet. Habár ebben a teóriában maga a predikátum elnevezés nem használatos, maga a jelenség vizsgálata központi szerepet tölt be. A valenciaelmélet a mondat két egységét különíti el: a fejet/régenst/funktort, illetve a dependenst/argumentumot. Funktoroknak a grammatikai funkcióval rendelkező egységeket (segédigéket, kötőszavakat, elöljárószavakat) tekintik. A mondatok központi szervezőelemének szintaktikai szempontból az igét, valamint a segédigét tartják, szemantikailag pedig az igének, illetve a mondat más elemének valenciáját.

A generatív nyelvelmélet (Chomsky 1965⁴³) standard elmélete, valamint a **Principles and parameters** elmélet a predikátumot nem alapfogalomként, hanem a szintaktikai konfiguráció részeként kezeli. Csupán az igét tekinti predikátumnak. Az 1990-es években kialakult kormányzás és kötéselmélet már kiterjeszti a predikátumok meghatározását: predikátumként kezel minden olyan kategóriát (mellékneveket, főnevet, elöljárószavakat), amelyek rendelkeznek argumentum struktúrával, és tematikus szerepet osztnak argumentumaiknak (Fromkin 2003: 117⁴⁴). Az adott elméleti kereten belül figyelemreméltó Bowers (1993)⁴⁵ predikátum – értelmezése. A predikátumok értelmezésének kiterjesztésére bevezeti az absztrakt Pr fejkategóriát.

A generatív mondattan legutóbbi változatában, a minimalizmusban a predikációt a predikátum és argumentuma (legtöbbször az alany) közötti monadikus viszonyként határozzák meg (Dalmi 2002⁴⁶). A minimalizmus szabadon kezeli a predikátumok szófaji jegyeit. A predikációs elv kimondja, hogy a szintaktikai predikátum (I' vagy V' kategória) megköveteli az alany meglétét.

Chomsky rendszerét több kritika érte azért, mert az angol nyelv vizsgálatán alapul, és más nyelvek mondattani sajátosságait (ahol nem csupán az ige funkcionálhat predikátumként) figyelmen kívül hagyja. (Dirven, Radden 1987⁴⁷).

Chomsky rendszerének továbbfejlesztett változata, a lexikális – funkcionális grammatika elmélete (Bresnan 1982⁴⁸, Komlósy 1992⁴⁹) a mondatok szervezésében központi szerepet tulajdonít a predikátumoknak/régenszeknek, amelyek szótári tételeikben rögzítik, hány, és milyen típusú vonzat megjelenését kívánják meg az őket tartalmazó szerkezetekben, valamint meghatározzák vonzataik/argumentumaik grammatikai, szemantikai tulajdonságait, kötelező vagy fakultatív jellegét, továbbá grammatikai funkciót társítanak hozzá. A régensként funkcionáló elemek kategóriái nyelvspecifikusak, az oroszban például az igék, főnevek, melléknevek, befejezett múlt idejű melléknévi igenevek funkcionálhatnak predikátumként. A predikátumokat nem izolált elemként, hanem szerkezetként kezeli (predicate frames), amelyek létrehozzák a predikációt.

⁴⁰ Jurcsenko, V. Sz. 1977: Юрченко, В. С. «Сказуемое». // Вопросы языкознания №6 71 – 84.

⁴¹ Pete I. 1998: Синтаксис русского языка. Szeged

⁴² Petterson, T. 1972: On Russian Predicates. Göteborg

⁴³ Chomsky, N. 1965: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass.

⁴⁴ Fromkin, V. (ed.) 2003: **Linguistics. An Introduction to Linguistic Theory.**

⁴⁵ Bowers, J. 1993: The Syntax of Predication // Linguistic Inquiry vol 24./1. 591-656

⁴⁶ Dalmi G. 2002: The Role of AGRP in Non-finite Predication. Автореферат докторской диссертации. Budapest

⁴⁷ Dirven, R., Radden, G. (eds.) 1987: Concepts of Case. Tübingen.

⁴⁸ Bresnan, J 2001: Lexical – Functional Syntax. Oxford

⁴⁹ Komlósy A. 1992: Régensék és vonzatok. // Kiefer F. ed. Strukturális magyar nyelvtan 1.: Mondattan. Budapest 301-525

A minimalizmus a predikáció problémáját konfigurációs szemszögből közelíti meg, vagyis a predikációt egy kölcsönösen egyértelmű monadikus viszonyként kezeli, amely a predikátum, és a tematikusan és aspektuálisan legkiemelkedőbb argumentum (tipikusan az alany között) áll fenn. (Chomsky 1995⁵⁰)

Az USA – ban a 80 –as években Foley és Van Valin által létrehozott szerep- és viszonygrammatika⁵¹ (Folley, Van Valin 1980⁵²) elnevezésű elméletben szintén fellelhetők a predikatívitas nyomai. Az adott elmélet megoldja a nem finit predikátum problematikáját. Mivel az elméletben a szintaxison kívül fontos szerep jut a pragmatikának és a szemantikának, ezért kiterjedtebb értelemben, predikatívításként foglalkoznak a problémával. A predikatívitas az idő és a modalitás kategóriáján keresztül fejeződik ki. Ezek ún perifériális operátorok, amelyek hatásköre a mondat. Ily módon a predikatívitas minden mondatban jelen van, kifejeződésre jut, függetlenül a finit igei predikátum meglététől.

Predikatívitas tehát mindig, minden megnyilatkozásban jelen van. A predikátumok kezeléséhez pedig olyan elméletre van szükségünk, amely alkalmas a nem – igei predikátumok kezelésére.

3. Célok

A dolgozat célja magyarázatot adni az igevelek szintaktikai funkcióját érintő változásokra. Az adott kérdés megoldása számos kisebb problémát vet fel. Megoldást kell találni számos alproblémára is: a nem finit predikátumok kezelésére, az óorosz igevelek funkcionális kategóriáinak változására, a nominativusi esetadás problémája a nem finit predikátum által, a speciális DA szerkezetek esetén.

A fent említett problémák megoldása alkalmat ad a modern szintaktikai nyelvelméletek magyarázó apparátusának tesztelésére is.

4. Módszerek

Az elemzés két típusú nyelvelmélet felhasználásával történik. Egyrészt egy formális elmélet, a generatív grammatika minimalizmus elméletének alkalmazásával, másrészt egy funkcionális elmélet, a szerep és viszonyításgrammatika (RRG) segítségével. Mindkét elméletet alkalmazták már nyelvtörténeti kérdések megoldására.

A két elméleti keret különböző okora vezeti vissza a nyelvi változásokat. A minimalizmus szerint a nyelvi változások végbemehetnek a lexikont felépítő két területben, a grammatikai jegyeket tartalmazó „V tartomány”, ahol végbemehet jegyek hozzáadása és eltűnése, másrészt az „O operációban”.

A szerep és viszonyításgrammatika a szintaktikai változásokat a szemantikával és pragmatikával összefüggésben vizsgálja. A diakrón stabilitás elve határozza meg, hogy egy adott szintaktikai jegy milyen mértékben stabil. A szemantikailag motivált jegyek stabilabbak, mint a pragmatikailag motiváltak.

A két elmélet eredményeinek szembeállítása lehetőséget ad a változások pontosabb megismerésére.

4. Eredmények

⁵⁰ Chomsky, N. 1995: The minimalist program. Cambridge, Mass.

⁵¹ Angol terminológiában Role and Reference Grammar. Az adott elmélet elnevezésére vonatkozóan még nem találtak magyar terminust. Talán 'szerep és viszonyítás' elméletnek nevezhetnénk, ahol a 'szerep' a tematikus makroszerepek használatára utal, a 'viszonyítás' pedig arra, hogy a szintaktikai jelenségek csak a szemantikai és pragmatikai tényezők figyelembevételével vizsgálhatók.

⁵² Van Valin R. D. Jr. , W. A. Foley 1986: Functional Syntax and Universal Grammar. Cambridge

A nyelvi vizsgálat során a célként kitűzött kérdéseket veszem egyenként górcső alá a két modern elméleti kereten belül.

Az évkönyv igeneveinek vizsgálata azt mutatja, hogy az orosz participiumos szerkezetek analógiás változáson és reanalízisen estek át. Az analógiás változás egyrészt az igenevek predikatív használata során mutatkozik meg, amely történhetett az –l-es participiumok mintájára. Analógiaként magyarázható a DA szerkezetek viselkedése is, amely során a jelen és múlt idejű cselekvő igenevek szolgálhattak mintaként.

A határozói igenevek szófaji kategóriájának kialakulása nyelvi reanalízis következménye, mivel a szerkezet az igenév funkcionális átértékelése során fokozatosan elvesztette morfoszintaktikai „függetlenségét”.

A minimalimus elméletének alkalmazása a participiumi predikátumok kezelésén túl választ adott a dativus absolutus szerkezetek dativusi alanyának kérdésére – a nem finit predikátum ugyanis nem adhat nominativusi esetet alanyának. A határozói funkciójú igeneves konstrukciók alanya a fonetikailag üres névmási kategória, a PRO bevezetésével értelmezhető.

A funkcionális RRG alkalmazásával a participiumi szerkezetek nominativusi alanyának problémájára kapunk magyarázatot.

A dolgozat mellékleteként szerepel a korpusz melléknévi igeneves szerkezeteinek jegyzéke, amely más történeti korpuszok eredményeivel összevetve lehetővé teszi a nyelvi fejlődés értékelését.

A dolgozat témájával kapcsolatban megjelent publikációk:

“*On the Evolution of Russian Verbal Categories*” In: Cirill és Metód példáját követve... (Eds.: K. Bibok , I. Ferincz , M. Kocsis) Szeged, 2002. Tanulmányok H. Tóth Imre 70 születésnapjára, pp. 171 - 177.

“Интерпретации понятия предикативности в русском и общем языкознании” In: Slavica (Annales Instituti Philologiae Slavici Universitatis Debreceniensis) 32. (2003) : 13 – 24.

“A Szuzdali évkönyv alanyai, különös tekintettel a dativus absolutus szerkezetekre” In: LingDok 4. (Eds.: Kenesei I., Sinkovics B.) Szeged, 2005.: 111 – 125.

Дательные самостоятельные структуры Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку. In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae 2005. 50/3-4. 343-360.